

УДК 811.161.2'373.611

**СЛОВОТВІРНА СТРУКТУРА N. LOCІ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ ХІХ СТ.
(НА МАТЕРІАЛІ “СЛОВНИКА МОВИ ШЕВЧЕНКА”)**

Сіроштан Т. В.

Статтю присвячено аналізу словотвірної структури n. loci в українській мові ХІХ ст., дослідженню особливостей мотивації та творення таких похідних. Аналіз проведено на основі “Словника мови Шевченка”.

Ключові слова: потіпа loci, лексико-словотвірний тип, словотвірна структура, суфікс, конфікс, дериват.

Статья посвящена анализу словообразовательной структуры n. loci в украинском языке ХІХ в., исследованию особенностей мотивации и образования таких производных. Анализ проведен на основе “Словника мови Шевченка”.

Ключевые слова: потіпа loci, лексико-словообразовательный тип, словообразовательная структура, суффикс, конфикс, дериват.

The article is devoted to the analysis of the word-building structure of the n. loci, to the studying of the peculiarities of motivation and formation of such derivatives in Ukrainian language of the ХІХ century. The analysis was based on the “Slovnnyk Movy Shevchenka”.

Key words: nomina loci, word-forming type, word-forming structure, suffix, confix, derivative.

Локативні назви – це іменники на позначення відкритого або закритого, обмеженого чимось простору, де відбуваються якісь дії, процеси, знаходяться певні істоти чи предмети, найменування місцевостей, територій, приміщень, вмістилищ за різними ознаками, назви місць розташування одного предмета стосовно іншого тощо. За давністю походження, стійкістю, активністю функціонування n. loci належать до однієї з найважливіших тематичних груп лексики і тому постійно привертають увагу мовознавців.

Окремі аспекти цієї категорії досліджено в працях П. Білоусенка, І. Ковалика, Б. Креї, О. Меркулової, В. Німчука, В. Олексенка, О. Пелехатої та ін., проте ряд проблем, що стосуються історії дериваційної підсистеми назв місць, залишається нерозв'язаним, зокрема не була об'єктом спеціального вивчення словотвірна структура n. loci в українській мові ХІХ ст. Це зумовлює актуальність і мету пропонованої статті. Джерельну базу дослідження становитиме фактичний матеріал, зафіксований у двотомному “Словнику мови Шевченка”.

1. **Десубстантиви** з локативною семантикою в українській мові ХІХ ст. формують лексико-словотвірні типи назв відкритого простору, місцевостей за різними ознаками та найменувань будівель, приміщень і їх частин. Назви вмістилищ представлені кількома дериватами.

1.1. Для формування словотвірної структури іменників на позначення відкритого простору, місцевостей в українській мові ХІХ ст. використовувалися суфікси **-ищ(е)**, **-овищ(е)**, **-к(а)**, **-ин(а)** та деякі інші.

За допомогою форманта **-ищ(е)** від найменувань предметів, речовин тощо, які знаходяться чи знаходилися в позначуваному місці, утворювалася значна кількість n. loci в українській мові ХІХ ст.: *У долині, мов у ямі, На багнищі город мріє* (СМШ, т. I с. 14), *багнище* (СУМ, т. I, с. 84) "болотисте місце, трясовина, болото"; *балище, билище* (СМШ, т. I, с. 14) "степовий яр, вузька й довга долина", певно, від латиського *bala* "долина", пор. литовське *balà* "болото" (ЕСУМ, т. I, с. 127); *гноїще* (СМШ, т. I, с. 136; СУМ, т. II, с. 97) "місце, де складають гній"; *грище* (СМШ, т. I, с. 152), *ігрище* (СМШ, т. I, с. 152; СУМ, т. IV, с. 9), *йгрище* (СМШ, т. I, с. 152); *пожарище* (СМШ, т. II, с. 99; СУМ, т. VI, с. 770) "згарище"; *попелище* (СМШ, т. II, с. 122; СУМ, т. VII, с. 184) "місце, куди викидають попіл; спалена, зруйнована будівля, селище"; *торжище* (СМШ, т. II,

с. 342; СУМ, т. X, с. 204) "місце торгівлі, торгова площа" (*торг*). Пор. також власні найменування поселень: **Будища** (СМШ, т. I, с. 48), **В'юнище** (т. II, с. 475), **Городище** (т. I, с. 148), **Монастирище** (419).

В окремих назвах цього типу вичленовується аломорф **-овищ(е)**: **На багновищі город мріє ...** (СМШ, т. I, с. 14), **багновище** (СУМ, т. I, с. 84) "те саме, що багнище"; **гробовище** (СМШ, т. I, с. 154, СУМ, т. II, с. 173) "кладовище; яма, в яку кладуть померлого"; **кладовище** (СМШ, т. I, с. 327; СУМ, т. IV, с. 172).

Доволі поширеними в українській мові аналізованого періоду виявилися деривати на **-к(а)**: **Летить галка через балку** (СМШ, т. I, с. 16), **балка** (СУМ, т. I, с. 96) "яр із пологими схилами", можливо, від латиського *baļa* "долина" (ЕСУМ, т. I, с. 127); **чугунка** (СМШ, т. II, с. 416; СУМ, т. XI, с. 373) заст., розм. "залізниця". Похідні форманти **-іvk(а)**, **-анк(а)** спостерігаються у словотвірній структурі численних власних найменувань: **Василівка** (СМШ, т. II, с. 467), **Вербівка** (I 68), **Воронівка** (114), **Лисянка** (370), **Майданівка** (389), **Медведівка** (399), **Носачівка** (482), **Прохорівка** (т. II, с. 176), **Русалівка** (541), **Сокорівка** (274) та ін.

Суфікс **-ин(а)**, за нашими даними, оформлював меншу кількість локативів: **долина** (СМШ, т. I, с. 197); **дубина** (210) "дубняк"; **пожарина** (СМШ, т. II, с. 99; СУМ, т. VI, с. 770) "місце, де була пожежа; пожарище".

Кілька давніх похідних на **-ств(о)** продовжують вживатися в українській мові XIX ст.: **государства** (СМШ, т. II, с. 478), **отечество** (41); **царство** (СМШ, т. II, с. 394; СУМ, т. XI, с. 183) "державна, якою править цар".

Інші форманти використовувалися для творення п. Іосі з аналізованою семантикою як виняток. Суфікс **-н(я)**: **пашня** (СМШ, т. II, с. 55; СУМ, т. VI, с. 104) діал. "пасовище" від *паша* "те саме". Форманти **-ик**, **-ник**: **вишник** (СМШ, т. I, с. 96, СУМ, с. I, с. 543); **смітник** (СМШ, т. II, с. 270; СУМ, т. IX, с. 408). Суфікс **-иц(я)**: **столиця** (СМШ, с. II, с. 297); **улиця** (361) "простір для переходу й переїзду між двома рядами будинків; простір поза приміщенням" із затемненою словотвірною структурою, можливо, утворене від праслов'янського **ula* первісно "порожня" (ЕСУМ, т. I, с. 439). Пор. назви поселень **Іваниця** (СМШ, т. II, с. 495), **Сосниця** (277).

Конфіксальні похідні, за даними аналізованого словника, не оформлюють виразних лексико-словотвірних типів: **возлісся** (СМШ, т. I, с. 109; СУМ, т. I, с. 725) "смуга на краю лісу"; **безлюддя** (СМШ, т. I, с. 22, СУМ, т. I, с. 133) "глухий, необжиті, малозаселені місця" (*люди* або *безлюдний*); **надвір'я** (СМШ, т. I, с. 437; СУМ, т. V, с. 64) "обгороджена ділянка землі біля будинку"; **обніжок** (СМШ, т. II, с. 518) "межа"; **пригір** (153) "передгір'я"; **роздолля** (СМШ, т. II, с. 204; СУМ, т. VIII, с. 668) "вільний, широкий простір; відкрите, незахищене місце"; **розпутьтя** (СМШ, т. II, с. 211; СУМ, т. VIII, с. 785) "перехрестя двох або кількох доріг". Пор. власні найменування **Запорожжя** (СМШ, т. I, с. 258), **Межигор'я**, **Межигор** (400) "назва містечка", **Межирічі** (400) "назва села".

1.2. Назви будівель, приміщень та їх частин утворювалися від іменників за допомогою формантів **-к(а)** та **-н(я)**. Інші похідні виразних лексико-словотвірних типів не оформлюють.

Традиційно найпродуктивнішим у творенні п. Іосі з аналізованою семантикою виступає суфікс **-н(я)** [2, с. 287]: **друкарня** (СМШ I 210, СУМ II 426) "поліграфічне підприємство, на якому виготовляють друковану продукцію різних видів" (*друкар* або *друк*); **маллярня** (СМШ, т. I, с. 392) "майстерня художника" (*маляр*); **станя** (СМШ, т. II, с. 288; СУМ, т. IX, с. 651), пор. **стайня** (СУМ, т. IX, с. 637) від *стая* "курінь пастуха" (ЕСУМ, т. V, с. 392). Похідний формант **-іvn(я)** спостерігається у словотвірній структурі деривата **возівня** (СМШ, т. II, с. 473; СУМ, т. I, с. 725) "повітка для воза, саней".

За допомогою суфіксів **-иц(я)**, **-ниц(я)** творяться деривати **винниця** (СМШ II 470) "винокурня" (*вино*); **дзвіниця** (I 170); **житниця** (230).

Суфікс **-к(а)** виокремлюється у словотвірній структурі іменника **повітка** (СМШ, т. II, с. 89; СУМ, т. VI, с. 676) "господарське приміщення для утримання домашніх тварин або зберігання сільськогосподарського реманенту та різного майна" із затемненою твірною основою, пор. праслов'янське **pověť* (**pověť*) "накриття" (ЕСУМ, т. IV, с. 469).

Суфікс **-ищ(е)** трапляється як виняток у назвах цього типу: **горище** (СМШ, т. I, с. 146) від *гора* (ЕСУМ, т. I, с. 562).

Конфіксальні похідні представлені двома дериватами на **-ок**: **запічок** (СМШ, т. I, с. 256; СУМ, т. III, с. 261) "місце на печі, відгороджене комином, або за піччю; різної величини заглибина в бічній, задній або передній стіні печі, де зберігають предмети домашнього вжитку, продукти"; **припічок** (СМШ, т. II, с. 159; СУМ, т. VII, с. 709) "горизонтальна площа перед челюстями печі під комином; продовгуватий виступ для лежання, прибудований до печі".

1.3. Відіменникові найменування вмістилищ, за нашими даними, не оформлюють виразних лексико-словотвірних типів.

Суфікс **-иц(я)** та похідний від нього **-ниц(я)** виокремлюються у словотвірній структурі таких назв: **полиця** (СМШ, т. II, с. 112), можливо, від праслов'янського **роль*" основа, підлога, полиця" (ЕСУМ, т. IV, с. 489); **помийниця** (СМШ, т. II, с. 530); **скарбниця** (257).

Формант **-ник** трапляється як виняток: **мисник** (СМШ, т. II, с. 508; СУМ, т. IV, с. 719) "полиця для кухонного посуду".

За допомогою суфікса **-ин(а)** утворено іменник **домовина** (СМШ, т. I, с. 199; СУМ, т. II, с. 364) "труна" від *дім* (ЕСУМ, т. II, с. 109).

2. **Віддієслівні** похідні назви місць в українській мові XIX ст. представлені дериватами на позначення відкритого простору, місцевостей, найменуваннями будівель, приміщень і їх частин та назвами вмістилищ.

2.1. Іменники із значенням відкритого простору, місцин в українській мові аналізованого періоду оформлювалися за допомогою нульового форманта та нечисленних конфіксів.

Нульовий суфікс виявився доволі продуктивним у віддієслівному словотворенні: *Чомусь дівчина до броду / По воду не ходить* (СМШ, т. I, с. 46), **брід** (СУМ, т. I, с. 237), **брод** (Там само) "мілке місце річки, озера або ставка, в якому можна переходити або переїжджати на інший бік" (*бродити*); *І плаче, плаче Ярославна в Путивлі на валу на брамі* (СМШ, т. I, с. 59) від *валити*; *У неділю на вигоні / Дівчата гуляли* (81), **вигін** (СУМ, т. I, с. 373) "простора вільна ділянка біля села або в селі, куди виганяють пастися худобу, птицю"; **зроб** (СМШ, т. I, с. 153; СУМ, т. II, с. 169) "місце поховання, гробниця" від *зрєбти* (ЕСУМ, т. I, с. 589); **загорода** (СМШ, т. I, с. 245; СУМ, т. III, с. 85) "огорожена ділянка в господарстві, на випасі, у полі для літнього утримання або ночівлі свійських тварин і птахів"; **замет** (СМШ, т. I, с. 252), **замет** (СУМ, т. III, с. 205) "наметена вітром кучугура снігу, піску" (*заметати*); **обрив** (СМШ, т. II, с. 9; СУМ, т. V, с. 564) "місце, де круто спадає поверхня землі внаслідок обвалу" (*обривати*); **пасіка** (СМШ, т. II, с. 53; СУМ, т. VI, с. 86) "місце, де розставлено вулики з бджолами і розташовано спеціальні будівлі" від *посікти* (ЕСУМ, т. IV, с. 304); **перелаз** (СМШ, т. II, с. 60; СУМ, т. VI, с. 210) "певним чином обладнана частина огорожі; місце, де переступають, перелазять через неї"; **побоїще** (СМШ, т. II, с. 85; СУМ, т. VI, с. 622); **сад** (СМШ, т. II, с. 223; СУМ, т. IX, с. 9) від *садити* (ЕСУМ, т. V, с. 162); **січ** (СМШ, т. II, с. 254) "назва місцевості на Україні нижче порогів Дніпра, де в XVI–XVIII ст. була розташована організація українського козацтва" від *сікти* (ЕСУМ, т. V, с. 258); **стає** (СМШ, т. II, с. 287; СУМ, т. IX, с. 624) "водоймище із непроточною водою" від *ставати* (ЕСУМ, т. V, с. 389).

У словотвірній структурі інших похідних виокремлюються конфікси з матеріально не вираженим другим компонентом: **переліг** (СМШ, т. II, с. 60; СУМ, т. VI, с. 215) "давно не оране поле", співвідносно з *лежати* (ЕСУМ, т. III, с. 213); *У перетику ходила По оріхи* (СМШ, т. II, с. 62), **перетика** (СУМ, т. VI, с. 295) "перегорода, перетинок, смуга дерев, чагарнику"; **переходи** (СМШ, т. II, с. 62), **перехід** (СУМ, т. VI, с. 308) "спеціальна будова або частина будинку, що з'єднує два приміщення, два боки вулиці; коридор"; **покоси** (СМШ, т. II, с. 108), **покіс** (СУМ, т. VII, с. 26) "місце, де косять" (*косити*); **попас** (СМШ, т. II, с. 531) "привал", пор. **попас** (СУМ, т. VII, с. 183) "місце для випасання худоби; пасовисько" (*пасти*).

2.2. Найменування будівель, приміщень і їх частин представлені нульсуфіксальними похідними та поодинокими дериватами з іншими формантами.

Нульовий суфікс оформлював словотвірну структуру переважної більшості локативів із аналізованою семантикою: **дача** (СМШ, т. I, с. 164; СУМ, т. II, с. 214) "літній будинок для відпочинку за містом" від *дати* (ЕСУМ, т. II, с. 15); **завод** (СМШ, т. I, с. 242; СУМ, т. III, с. 54) "промислове, переважно велике підприємство"; **намет** (СМШ, т. I, с. 445; СУМ, т. V, с. 126) "тимчасове приміщення із тканини, шкіри, рідше з гілля, що напинається на каркас"; **піч** (СМШ, т. II, с. 77; СУМ, т. VI, с. 551) "споруда з цегли або каменю, призначена для опалення приміщення, випікання хліба, варіння страв, напоїв" від праслов'янського **rekti* > **rekty* > *печь* > *піч* (ЕСУМ, т. IV, с. 329); **прийом** (СМШ, т. II, с. 156) "місце, де проводиться набір рекрутів"; **саж** (223) "спеціальний хлів для утримання та відгодівлі свиней" від *садити (сажати)* (ЕСУМ, т. V, с. 162). Пор. також конфіксальне утворення з матеріально не вираженим другим компонентом **засік** (СМШ, т. I, с. 262; СУМ, т. III, с. 309) "відгороджене місце в коморі, зерноскховищі для зберігання зерна; взагалі відгороджене місце для зберігання чого-небудь" (*сікти*).

Суфікси **-ищ(е)**, **-анищ(е)**, **-лищ(е)** спостерігаються в дериваційній структурі таких похідних: **прибежище** (СМШ, т. II, с. 151) від *прибігати*; **пристанище** (СМШ, т. II, с. 160; СУМ, т. VIII, с. 37); **училище** (СМШ, т. II, с. 369; СУМ, т. X, с. 534) "спеціальний навчальний заклад, що дає середню або неповну середню освіту і певну професію".

Інші словотвірні засоби виявилися непродуктивними для творення таких найменувань. Форманти **-н(я)**, **-льн(я)**: **купальня** (СМШ, т. I, с. 359; СУМ, т. IV, с. 401) "споруда на воді або біля води, пристосована для переодягання і купання"; **пильня** (СМШ, т. II, с. 66; СУМ, т. VI, с. 355) рідко "приміщення, де пиляють деревину". Суфікс **-к(а)**: **постройка** (СМШ, т. II, с. 135) від *построїти* або *строїти*. Формант **-ак**: **маяк** (СМШ, т. I, с. 398; СУМ, т. IV, с. 659) "висока башта, що має потужне джерело світла, яке вказує шлях суднам; дерев'яна сторожова вежа" від *маяти* "виднітися вдалині" (ЕСУМ, т. III, с. 388, 425). Суфікс **-нищ(я)**: **різниця** (СМШ, т. II, с. 197) "місце, де ріжуть худобу; м'ясна крамниця". Формант **-ї(а)**: **оселя** (СМШ, т. II, с. 33; СУМ, т. V, с. 759) "приміщення для проживання людей; житло" (*оселитися*).

2.3. Найменування вмістилищ для предметів і речовин представлені переважно похідними із нульовим формантом: **віз** (СМШ, т. I, с. 97; СУМ, т. I, с. 667) "засіб пересування на чотирьох колесах з кінною або воловою тягою здебільшого для перевезення вантажів"; **коч** (СМШ, т. I, с. 346; СУМ, т. IV, с. 314) заст. "вид коляски, фаєтона" від *котити* або запозичення з мадярської [1, с. 183]; **ложа** (СМШ, т. I, с. 377; СУМ, т. IV, с. 540) "місце для снання"; **ослін** (СМШ, т. II, с. 34; СУМ, т. V, с. 771) "переносна кімнатна лава для сидіння" від *ослонити* (ЕСУМ, т. IV, с. 223).

Формант **-к(а)** виокремлюється в словотвірній структурі іменника **колиска** (СМШ, т. I, с. 336; СУМ, т. IV, с. 222) "гойдалка; невеличке ліжечко для снання дитини" від *колисати* (ЕСУМ, т. II, с. 511).

Конфіксальні утворення трапляються як виняток: **постіль** (СМШ, т. II, с. 134; СУМ, т. VII, с. 373), **постеля** (СМШ, т. II, с. 134) "місце для снання з посланими на ньому спальними речами" (*стелити*).

3. **Відприкметникові** локативні найменування представлені найменшою кількістю похідних в аналізованому словнику. Нечисленні деривати на позначення відкритого простору, місцевостей та будівель, приміщень і їх частин не формують виразних лексико-словотвірних типів.

3.1. Назви відкритого простору, місцин утворювалися за допомогою суфікса **-к(а)**: **пустка** (СМШ, т. II, с. 182; СУМ, т. VIII, с. 400) "залишене господарями житло, спустілий будинок" (*пустий*); та нульового форманта: **суша** (СМШ, т. II, с. 304); **круча** (СМШ, т. I, с. 356; СУМ, т. IV, с. 378) "високий стрімкий берег; крута, майже прямовисна гора" (*крутий*).

Окремі назви утворюються за допомогою суфікса **-ин(а)** та похідних формантів **-чин(а)**, **-щин(а)**, які виникли внаслідок приєднання суфікса **-ин(а)** до прикметникових основ на **-ськ-**, **-цьк-** [3, с. 115]: **батьківщина** (СМШ, т. I, с. 18; СУМ, т. I, с. 112) "країна стосовно людей, які народилися в ній і є її громадянами" (*батьківський*); **гетьманщина** (СМШ, т. I, с. 132; СУМ, т. II, с. 58) "напівофіційна

назва території Лівобережної України, якою з 1667 до 1764 року управляв гетьман" (*гетьманський*); **пустиня** (СМШ, т. II, с. 181); **чужина** (СМШ, т. II, с. 418; СУМ, т. XI, с. 379) "чужа земля, країна"; **чужоземщина** (СМШ, т. II, с. 418) "чужі країни" (*чужоземний*). Пор. власні назви **Волощина** (т. I, с. 111), **Московщина**, **Москівщина** (422), **Німеччина** (т. II, с. 517), **Уманщина** (361).

3.2. Назви споруд, приміщень та їх частин представлені похідними на **-иц(я)**: *Марія встала та й пішла з глеком по воду до криниці* (СМШ, т. I, с. 351) із неясною мотивацією, пор. праслов'янське **krъľь* "викопаний" (ЕСУМ, т. III, с. 93); **світлиця** (СМШ, т. II, с. 233) "чиста, світла, парадна кімната в будинку; мала кімната у верхній частині будинку"; **темниця** (322); **теплиця** (323).

Аналіз фактичного матеріалу, зафіксованого в "Словнику мови Шевченка", дає підстави вважати найпродуктивнішими лексико-словотвірними типами відіменникові найменування відкритого простору, місцин на **-иц(е)** та назви приміщень на **-н(я)**. Серед девербативів виразно окреслюються групи похідних із нульовим формантом на позначення відкритого простору, місцевостей та будівель, приміщень і їх частин. Відприкметникове творення назв місць в українській мові XIX ст. є, за нашими даними, малопродуктивним.

Література

1. Варченко І. Лексика на позначення двоколісного воза / І. Варченко // Структура і розвиток українських говорів на сучасному етапі : XV Республіканська діалектологічна нарада : тези доповідей і повідомлень. – Житомир, 1983. – С. 182–183.
2. Сіроштан Т. В. Історія словотвірних типів локативів на **-н(я)** в новій українській мові кінця XVII – початку XXI ст. / Т. В. Сіроштан // Наукові записки. Серія "Філологічна". – Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія". – Вип. 12. – 2009. – С. 275–288.
3. Словотвір сучасної української літературної мови. – К. : Наук. думка, 1979. – 408 с.

Список скорочень джерел

ЕСУМ	Етимологічний словник української мови : в 7 т. / за ред. О. С. Мельничука. – К. : Наук. думка, 1982–1988. – Т. 1–5.
СМШ	Словник мови Шевченка : в 2 т. – К. : Наук. думка, 1964.
СУМ	Словник української мови : у 11 т. / ред. колегія: І. К. Білодід (гол.) та ін. – К. : Наук. думка, 1970–1980.